Logikai és nyelvfilozófiai problémák a *Logikai-filozófiai értekezésben*

– Tézisek –

Mekis Péter

1. Témaválasztás és célkitűzések

Dolgozatomban a Ludwig Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezésének* (a továbbiakban: *Tractatus*) néhány általam alapvetőnek gondolt logikai és nyelvfilozófiai problémáját tettem vizsgálat tárgyává. Igyekeztem olyan problémákat választani, amelyekkel kapcsolatban érdemi észrevételeket tudtam tenni, mert vagy elkerülték a szakirodalmi vitákat, vagy megkérdőjelezhető szakirodalmi konszenzus van érvényben velük kapcsolatban. Nem törekedtem viszont arra, hogy a *Tractatus* hatókörén túlmutató kérdésekkel foglalkozzak. A dolgozatomban tárgyalt problémák általános filozófiai jelentőségével kapcsolatban van bennem némi bizonytalanság.

2. Módszerek

Dolgozatom központi fejezetében a tractatusi kijelentéelmélet formális eszközökkel történő rekonstrukciójára tettem kísérletet. A formális rekonstrukció ritkán alkalmazott és nem veszélytelen módszer a filozófiai szövegek értelmezésében. Éspedig két alapvető veszéllyel jár. Egyfelől azzal, hogy az alkalmazott technikai eszköztár illegitim előfeltevésekkel terheli meg az értelmezett szöveget. Ezt a veszélyt azzal igyekeztem elhárítani, hogy a lehető leggyengébb keretelméletben vezettem be a rekonstrukciót. Másfelől azzal, hogy interpretációs döntéseket kényszerít ki ott is, ahol a lehetőségek nyitva tartása volna kívánatos. E problémán két módon igyekeztem úrrá lenni. Egyrészt néhány interpretációs döntést a keretelmélet gyengítésével sikerült nyitva tartani; másrészt pedig néhány interpretációs döntés mentén elágaztattam a rekonstrukciót. Így például külön tárgyaltam a tractatusi ontológia nominalista és realista értelmezését, annyi reménytelen szakirodalmi vita tárgyát.

Úgy vélem, a formális rekonstrukció és a nem-formális eszközökkel történő interpretáció ideális esetben egymást segíti. A formális rekonstrukció körvonalait előzetes interpretációs munka határozza meg; de a rekonstrukció vissza is hat az interpretációra. Ennek néhány lehetséges módja:

1. kiderülhet, hogy plauzibilisnek vélt interpretációs döntések vállalhatatlan következményekkel járnak;
2. a rekonstrukció felmutathat olyan értelmezési lehetőségeket, amelyekkel előzetesen nem vetettünk számot;
3. kiderülhet, hogy lényegesen különbözőnek vélt interpretációs lehetőségek ugyanolyan logikai következményekkel járnak;

4. kiderülhet, hogy egymáshoz közelinek vélt interpretációs lehetőségek lényegesen különböző logikai következményekkel járnak.

A felsorolást még hosszan lehetne folytatni. Az esetekben közös, hogy a formális eszközök alkalmazásával nem lezárul, hanem új irányokat vesz az interpretáció. Ez másfelől azért is kívánatos, mert a formális logikai eszköztár alkalmazása óhatatlanul nagyon erős külső előfeltevéseket erőtlet rá az értelmezett műre. E feltevések értelemtorzító hatásától csak a további interpretációs munka szabadíthat meg. Amelyet esetleg újabb rekonstrukció követhet; amely viszont újabb interpretációs munkát kényszerít ki. És így tovább; ideális esetben a végtelenségig. Ennek fényében már nem olyan elkészerítő, ha kitűzött feladatodnak csak töredékét sikerült teljesítenem.

3. Tézisek

3.1. Tractatusi megoldások a színekizárási problémára

Szakirodalmi konszenzus szerint a *Tractatus* ontológiai és nyelvfilozófiai elképzelései nem alkalmasak az ún. *színekizárási probléma* megoldására; összeegyeztethetetlen ugyanis az elemi kijelentések függetlenségének tézise és az a tény, hogy az egyazon tárgyról tett fokozati kijelentések kölcsönösen kizárják egymást. A fejezetben e konszenzus ellen léptem fel. Néhány szemléletes modell szerkesztésével megmutattam, hogy a fokozati tények lehetőségével bővített tractatusi ontológia egyfelől konzisztens, másfelől nem kategorikus.

Az utolsó modellek két további fontos tanulsággal is szolgálnak. Az egyik az, hogy a kijelentések logikai elemzése szükségképpen tartalmaz önkényes lépéseket. A másik az, hogy a színkizárási probléma olyan módszerekkel oldható meg a *Tractatus* kontextusában, amelyek a fizikai világ jelenségeinek számítógépes szimulációjában használatosak. A gondolatmenet konklúzióját tehát a következőképpen lehetne megfogalmazni: *pusztán a színkizárási probléma alapján nem zárható ki, hogy világunk tényei a tractatusi elgondolások szerint vannak elrendezve; de ebben az esetben lehetetlen megkülönböztetni, hogy valódi vagy szimulált világban élünk-e.*

3.2. A tractatusi kvantifikáció helyes kezelése

A Wittgenstein-szakirodalomban sokáig uralkodó volt az a meggyőződés, hogy bár a *Tractatus filozófiai* rendszere erősen problematikus, a benne foglalt *logikai* rendszer alkalmas a feladatai ellátására. Ezt a konszenzust kezdte ki Robert Fogelin 1977-es monográfiája. Fogelin szerint a vegyes kvantorelőfordulásokat tartalmazó – $\forall x\exists y\phi(x, y)$ vagy $\exists x\forall y\phi(x, y)$ formájú – elsőrendű szerkezetek nem fejezhetők ki a *Tractatus* logikai eszközeivel. Fogelin kritikájára Peter Geach és Scott Soames nagyjából egy időben válaszolt a nyolcvanas évek elején. Szerintük a probléma megoldható tractatusi eszközökkel. A témában azóta megjelent publikációk kevés kivétellel konkluzívnak tekintik Soames és Geach megoldását.

A fejezetben a következők mellett érveltem:

1. Fogelin, Geach és Soames érvei egyaránt hibás premisszákon alapulnak;
2. a Fogelin által felvetett problémák más módon, de megoldhatók a *Tractatus* keretei között;

3. más problémák azonban nem tűnnek megoldhatónak; nem kifejezhető például a $\forall x\exists y(xRy \ \& \ yRx)$ összefüggés;
4. a tractatusi logikai elgondolások enyhe – de filozófiailag nem ártalmatlan – módosításával már minden elsőrendű szerkezet kifejezhetővé válik.

3.3. A tractatusi logikai szimbolika rekonstrukciója

Ebben a fejezetben a tractatusi kijelentéelmélet formális eszközökkel történő rekonstrukciójára tettem kísérletet. A rekonstrukció egy igen szűkre szabott halmazelmélet keretei között megy végbe, amely a fejezet végi függelékben axiomatikusan is bevezetésre került. Maga a rekonstrukció négy lépésben történt. Az első a nyelv szemantikai kereteként szolgáló *logikai tér* felépítése; a második az elemi kijelentések és kijelentésváltozók bevezetése; a harmadik pedig az összetett kijelentéseké és kijelentésváltozóké. Ezt követi a szokásos szemantikai fogalmak definíciója.

A rekonstrukció első három lépését jelentős mértékben megnehezítette a wittgensteini képelméletnek az a következménye, hogy bármilyen legyen is egy tény logikai szerkezete, a tényt leképező kijelentésnek tükröznie kell ezt a szerkezetet. Mivel *a priori* nem tudhatjuk, hogy a tényeket alkotó elemi összefüggések hány alkotóelemből és miképpen épülnek fel, a nyelv szintaxisát fel kellett készíteni tetszőlegesen összetett elemi kijelentésekre. Így elveszett a szintaxisnak az a megszokott tulajdonsága, hogy a kijelentések véges jelsorozatok. Már csak ezért sem lehet a halmazelméleti keretek figyelmen kívül hagyásával rekonstruálni a tractatusi kijelentéelméletet.

A *logikai tér* két interpretációs lehetőség nyitva tartásával, összesen négy változatban került bevezetésre. A rekonstruált elmélet további változataira tehetnénk szert a kvantifikációról szóló fejezetben bevezetett különféle változóabsztrakciós műveletek alkalmazásával. Terjedelmi okokból azonban csak egy ilyen eszközt dolgoztam ki.

3.4. Megjegyzések a rekonstrukcióhoz

Dolgozatom utolsó fejezetében az előző fejezetben bevezetett rekonstrukcióból kíséreltem meg következtetéseket levonni. Mindezekelőtt a szakirodalomban sokat vitatott *logikai tér* különféle értelmezési változatairól mutattam meg, hogy kompatibilisek a rekonstrukcióban szereplő változattal. A második szakaszban néhány, a tractatusi tárgyak számosságára vonatkozó érvet vizsgáltam meg. A vizsgálatok eredménye a *Tractatus* idevágó megjegyzéseivel összhangban az lett, hogy a tárgyak számára szinte semmilyen *a priori* korlátozást nem lehet adni – és így persze az elemi összefüggések összetettségére sem. A harmadik szakaszt a szintaxis és a szemantika sajátos tractatusi viszonyának szenteltem. Ez a viszony merőben eltér a modern logikai nyelvekben megszokottól; a tractatusi szintaxist ugyanis nem lehet a *logikai tér* ismerete nélkül megadni. Ennek igen messzemenő következményei vannak a *tautológia* és a *következmény* fogalmára nézve; ezt a témát azonban – bánatomra – idő hiányában már nem tudtam kidolgozni. A dolgozatomat záró szakaszban a *mondani-mutatni* különbségtétellel foglalkoztam. Néhány példa vizsgálatával a következőkre jutottam:

1. Wittgensteinnek igaza van abban, hogy ez a különbségtétel általános érvényű;

2. téved viszont abban, hogy a különbségtétel abszolút volna.

Az utóbbi következtetést vélem dolgozatom filozófiai értelemben legnagyobb horderejű állításának. Közvetlenül érinti ugyanis a *Tractatus* nevezetes zárótételét. Ha nem tudunk abszolút módon különbséget tenni *kimondható* és *kimondhatatlan* között, és minden, ami adott nyelvi keretek között csak megmutatkozhat, más nyelvi keretek között kimondhatóvá válik, akkor nincs értelme a hallgatás wittgensteini parancsának sem.

4. A dolgozat témájához kapcsolódó publikációk

4.1. Saját szöveg

1. *A cella, amin belül van a kulcs: Szélgjegyzetek Wittgenstein Tractatusához.* In: Gulyás Gábor (szerk.): *Megkerült dilemmák: Vajda Mihály hatvanadik születésnapjára – debreceni tanítványaitól.* Debrecen 1995. 118-124.o.
2. *Diagnózis – terápia – csábítás: Wittgenstein szerepei.* Diagnózis (a Szépliteratúrai Ajándék különszáma), Pécs, 1998. 44-49.o.
3. *Megértés, igazság és jelentés Wittgenstein Tractatusában.* Világosság 2001/2-3. 66-73.o.
4. *A Tractatus kijelentésmélete: logikai rekonstrukció.* Magyar Filozófiai Szemle 2001/3. 251-278.o.

5. *Tractatusi megoldások a szinkizárési problémára.* Vulgo, 2004/2. 69-81.o.

4.2. Fordítások

1. Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés.* (Kontrollfordítás és utószó Polgárdi Ákossal.) Atlantisz, 2004.
2. Frank Ramsey: *Recenzió Wittgenstein Tractatusáról.* Vulgo, 2004/2. 190-202.o.
3. Ludwig Wittgenstein: *Peter Coffey: A logika tudománya.* Vulgo, 2004/2. 188-189.o.